

UDK 329.13(497.13)»1918/1941«
Izvorni znanstveni članak
Priljeno: 5. XII. 1991.

Šufflayeva akcija za osnivanje Hrvatske narodne radikalne stranke*

HRVOJE MATKOVIĆ

Umirovljenik, Zagreb, Republika Hrvatska

Neki podaci u zabilježkama Ivica Peršića upućuju na vezu frankovaca s radikalima između 1922. i 1925. godine. Među osobama koje su te veze održavale, uz dr. Antu Pavelića (kasnijega ustaškog poglavnika), spominje se i ime dr. Milana Šufflaya. O tome je pisao i suvremeni tisak. O Šufflayevim vezama s radikalima govorili su u svojim iskazima na suđenju njegovim ubojicama 1940. godine i Manko Gagliardi i Armin Rimay. Šufflay je prema tim svjedočanstvima sudjelovao na početku 1925. godine u pripremama za osnivanje Hrvatske radikalne stranke, o čemu je podatke ostavio i dr. Matko Laginja u svom Dnevniku. Međutim, kada je ta akcija frankovačkih vođa završena bez rezultata, Šufflay je u njoj i dalje ustrajao. U jesen 1925. godine on radi na osnivanju *Hrvatske narodne radikalne stranke* i sastavlja dokument pod naslovom »Manifest Hrvata radikala«. Proglas je sačuvan u njegovoj ostavštini u Arhivu Hrvatske u Zagrebu. Iz devet poglavlja proglasa mogu se rekonstruirati osnovna polazišta i programska orijentacija nove stranke. Šufflay prihvaća monarhiju i zahtijeva tijesnu vezu s radikalima. Kritizira politiku Stjepana Radića, iako je on upravo te godine zaključio sporazum s radikalima. Nadalje, Šufflay se iskazuje kao odlučni protivnik boljševizma, a u jednom odlomku posebno priznanje odaje hrvatskom seljaštvu. Radikale slavi i kao čuvare hrvatskih tradicija. No, poslije Manifesta nije bilo nikakve konkretne akcije za formiranje stranke, pa je taj dokument ostao samo kao svjedočanstvo o ličnosti Milana Šufflaya i njegovim političkim preokupacijama.

U ostavštini Ivica Peršića, nekadašnjeg člana Čiste stranke prava (frankovaca), zatim starčevićanca, a onda jednog od prvaka Hrvatske zajednice, nalazi se poduži sastavak pod naslovom »Fanatici i realisti«. U njemu Peršić piše o suradnji frankovaca i radikala između 1923. i 1925.

* Referat održan na znanstvenom skupu »Život i djelo dr. Milana pl. Šufflaya« dana 27. lipnja 1991. u Zagrebu.

godine, pa navodi ne samo kontakte i dogovaranja frankovaca s radikalima, nego i primanje od radikala novčanih sredstava za daljnje izlaženje novina *Hrvatsko pravo*, organa Hrvatske stranke prava.¹ Kao osobe koje su hodočastile u Beograd Peršić, uz odvjetnika dr. Antu Pavelića (kasnijeg ustaškog »poglavnika«) i Gustava Perčeca, spominje i dr. Milana Šufflaya. U drugom spisu (naslov mu je »Najveći rusofil hrvatski svoga vremena Martin Lovrenčević, novinar i književnik, i njegov zet najveći izdajica i ubojica hrvatskog naroda dr. Ante Pavelić«) Peršić je još konkretniji. Tu bilježi da je glavni posrednik u dogovaranjima u Beogradu bio Armin Rimay. »Sa strane frankovaca — zapisuje Peršić — fungirali su Pavelić, Elegović, Šufraj i Perčec, koji je već prije bio opetovano u tom poslu u Beogradu i donio u Zagreb početkom 1925. pol milijuna dinara. Sada se radilo samo o tome da i prva trojica za troškove svojih izbora dobiju po 300.000 dinara. Rimay se zaklinjao da su Pavelić i Elegović primili novac, Šufraj nije htio, jer da niti nigdje ne kandidira. Izbori su prošli još većom pobjedom radičevaca nego li 1923, a još jednim porazom frankovaca, koji su još zadnje nade polagali u dopunbene gradske izbore za polovicu zastupnika, kojima je istekao mandat.«²

Ima razloga da prema Peršićevim navodima budemo oprezni. Naime, on je svoje sastavke pisao u vrijeme tzv. NDH ili poslije 1945. godine. To znači, da njegove zabilješke nisu nastale u vrijeme spomenutih događanja. Osim toga, Peršić je tada bio zajedničar, politički protivnik frankovaca, a k tome — kad je bilješke pisao — i ogorčen na sve ono što su frankovci na čelu s Pavelićem uradili u Hrvatskoj od 1941. do 1945. godine. Stoga je lako mogao u svom gnjevu frankovcima pripisati i ono što oni nisu počinili.

No, podatak o Šufflayevim kontaktima s radikalima naveo je i Manko Gagliardi, kada je 1940. godine, u vrijeme Banovine Hrvatske, saslušan kao svjedok u procesu ubojicama dr. Milana Šufflaya. U svom iskazu pred sudom Gagliardi je rekao da je »sa Šufflayem bio intimni prijatelj i da su zajedno pokrenuli političku akciju sa Nikolom Pašićem«.³ Na procesu se kao svjedok pojavio i Armin Rimay, koji je izjavio da je njegovim posredovanjem kod radikalskih prvaka u Beogradu dr. Milan Šufflay dobio putovnicu za Albaniju. Rimay je izjavio još i to da je do njegova (tj. Rimayeva) poznanstva s Gagliardijem upravo i došlo zbog te putovnice.⁴

Doduše, i ta svjedočenja Manka Gagliardija i Armina Rimaya izazivaju određenu rezervu. Gagliardi je kontroverzna osoba sa sumnjivom poli-

¹ Peršićeva ostavština nalazi se u Arhivu grada Zagreba (dalje AGZ, P. Ost.) i sastoji se od 70 spisa podijeljenih u dva svežnja: od 1 do 45 i od 46 do 70. Potpuni naslov navedenog sastavka glasi: »Fanatici i realisti. Kompromisanti i ekstremisti u hrvatskoj politici najsudbonosnijih 30 godina od 1914/15. do 1944/45.«, a nalazi se u omotu pod rednim brojem 28.

² AGZ, P. ost., fasc. 67.

³ *Novosti*, br. 160/12. VI. 1940. — Počevši od 11. VI. 1940. *Novosti*, kao i ostali zagrebački tisak, donosile su nekoliko narednih dana opširne izvještaje s procesa.

⁴ *Novosti*, br. 162/14. VI. 1940. — Šufflay je po struci bio povjesničar i putovao je u Albaniju u svrhu znanstvenih istraživanja albanske povijesti i pripremanja »Acta et Diplomata Albaniae«.

tičkom biografijom,⁵ a Rimay je bio policijski agent. Međutim, o vezama frankovaca i radikala između 1922. i 1925. godine nalazimo mnogo članaka u tadašnjem tisku, i onom frankovcima protivničkih političkih grupacija, i u samim frankovačkim glasilima.⁶ Zabilježen je dolazak u Zagreb frankovcima u posjetu radikalskih predstavnika (dr. Momčila Ivkovića, Đorđa Jelenića i Svetolika Savkovića), o čemu uvodničar frankovačkog *Hrvatskog prava* piše: »Oni (misli na zajedničare, nap. H. M.) bi rado zabranili pravašima, da se bave politikom. Oni bi htjeli da mi k njima dođemo tražiti dozvolu s kim ćemo razgovarati [...] Jest, radikali su došli iz Beograda u Zagreb baš zato da s nama razgovaraju.«⁷ U tim suvremenim novinskim člancima kao pregovarač s frankovačke strane više put je spomenut i dr. Milan Šufflay.

O kontaktima i pregovorima između frankovaca i radikala piše i radikalski *Balkan*, koji navodi da je upravo Šufflay u ime frankovaca razgovarao s Nikolom Pašićem. Izvjestitelj *Balkana* upozorava da Pašić jako cijeni ljude koji se bave pitanjima Albanije, te da je nakon Šufflayeve posjete Pašiću uslijedila i posjeta samog dr. Ante Pavelića.⁸

Uz navedene podatke o vezama frankovaca i radikala i umiješanosti dr. Milana Šufflaya u te akcije postoji i jedan pisani izvor, koji nikako ne možemo potcijeniti, a koji donosi još jedan novi, dodatni podatak — projekt o osnivanju *Hrvatske radikalne stranke*. Riječ je o Dnevniku dr. Matka Laginje, koji je pod datumom 19. ožujka 1925. zabilježio ovo: »Danas je nakon prijave bio u mene dr. Ante Pavelić, advokat ovdje, jedan od vođa Hrvatske stranke prava. Došao je, kaže, po dogovoru sa drugim njihovima da čuje moje mnjenje o njihovoj misli da se napusti dosadašnji način političke borbe i da se istupi kao Hrvatska radikalna stranka priznavajući monarhiju, jedinstvo države i ustav kao fakta, te radeći realno, jer život kosi sve i uništuje silom ovim sustavom uprave Hrvate i Hrvatsku. Ujedno bi htio znati bih li ja bio voljan sudjelovati u tom. Bio je nedavno uistinu u Beogradu kako su novine pisale sa Šufflayem. Govorio je tom prilikom sa g. Pašićem i on mu je odobrio misao, jer da jugoslavenstvo nije nacionalni pojam, već geografski, a nacionalno je troje i hrvatsko, i srpsko, i slovensko, te može punim pravom opstojati jedna srpska, pa hrvatska, pa slovenska radikalna stranka i sve tri raditi koordinirano po svojim radikalnim načelima.«⁹

⁵ Manko Gagliardi je prema nekim izvorima bio međunarodni obavještajac. Iskazivao se kao hrvatski nacionalist, ali je nakon dolaska Ante Pavelića u Hrvatsku bio uhapšen i zajedno s grofom Bombellesom interniran u Novoj Gradiški, gdje ga je ubio Maks Luburić u proljeće 1942. godine.

⁶ Vidi moju raspravu »Veze između frankovaca i radikala od 1922—1925«, *Historijski zbornik* XV/1962.

⁷ *Hrvatsko pravo*, broj 4968/6. IV. 1925. u uvodniku pod naslovom »Radikali u Zagrebu — frankovci na pomolu«.

⁸ Pisanje *Balkana* u cijelosti je prenio organ frankovaca *Hrvatsko pravo* br. 4970/8. IV. 1925. u članku »Frankovci i radikali«.

⁹ Dr. Matko Laginja vodio je dnevnik još od svojih gimnazijskih dana (1868.) do gotovo potkraj života. Zbivanja od 1918. do 1928. bilježio je u trećem dijelu dnevnika. Njegove bilješke sadrže često dragocjene podatke o ljudima s kojima se dolazio u kontakt. Bili su to mnogi političari i javni radnici. Svoje zabilješke unosio je u dnevnik gotovo svakog dana neposredno nakon susreta i razgovora ili nakon nekog zbivanja u kojemu je i sam sudjelovao. Laginjin Dnevnik pohranjen je u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu (Rukopisna zbirka, R-6261).

Zabilješka u Laginjino Dnevniku potvrđuje da su veze između frankovaca i radikala doista postojale i da mu je to saopćio sam dr. Ante Pavelić. Iz zabilješke saznajemo o projektu osnivanja Hrvatske radikalne stranke i, naposljetku, da je u čitavu akciju bio aktivno uključen i Milan Šufflay. Iako je Laginja na taj projekt gledao sa stanovitim simpatijama, ipak je odbio da sudjeluje u njemu (izgovarao se svojom pođmaklom dobi).

Do realizacije zamisli o Hrvatskoj radikalnoj stranci, kako ju je Laginji izložio dr. Ante Pavelić, nije došlo. Ostavljajući ovdje po strani motive cijele akcije za osnivanje nove stranke i s jedne i s druge strane, kao i razloge njezina neuspjeha, odnosno odustajanja od nje (o čemu sam pisao na drugom mjestu),¹⁰ moramo utvrditi da za dr. Milana Šufflaya ona nije bila završena. On se još iste godine vraća zamisli o osnivanju jedne nove hrvatske političke stranke, koju je nazvao *Hrvatska narodna radikalna stranka*.

O toj akciji postoji dokument pod naslovom »Manifest Hrvata radikala«, kojega je autor Milan Šufflay. Riječ je o proglašenju koji daje dovoljno elemenata da se rekonstruiraju i uoče osnovna polazišta i programska orijentacija nove stranke. Primjerak toga manifesta nalazi se u Šufflayevoj ostavštini u Arhivu Hrvatske u Zagrebu,¹¹ a neke njegove dijelove citirao je i Josip Horvat u svom eseju o Milanu Šufflayu u knjizi *Hrvatski panoptikum*.¹²

Na kraju teksta spomenutog Manifesta stoji: »Dano u Zagrebu, glavnom gradu Hrvata, dne«, i tu je dalje praznina. Datum nema. Ipak je moguće utvrditi kada je Manifest nastao. Na jednom mjestu u glavi V. kaže se: »Baš ova godina 1925. milenijski je jubilej postanka hrvatskog kraljevstva«, a zatim dalje u glavi VII. spominje se bivša HRSS. Prema tome, dokument je nastao poslije Radićeva sporazuma s radikalima u srpnju 1925. (tada njegova stranka nije više HRSS, nego HSS), ali svakako još u 1925. godini. Najvjerojatnije je to bilo u jesen te godine, jer potkraj rujna (točnije, 27. rujna) Šufflay piše u lokalnom listu *Podravska oblast* članak »Važna akcija Narodne radikalne stranke — Rezolucija Hrvata i Srba radikala u Osijeku«. Sadržaj toga članka upućuje na neke dijelove Manifesta.

Šufflayev Manifest sastoji se od devet glava označenih rimskim brojevima. U I. glavi, »Svjetske smjernice«, razmatra se svjetska politička situacija poslije završetka prvoga svjetskog rata i ocrta sukob između anglo-američkog bloka i euroazijske lige kao »fenomen prvog razreda« koji će biti značajka čitavog XX. stoljeća. Odras (ili, kako Šufflay kaže, »odsjev«) toga sukoba razmatra se u II. glavi. Tu Šufflay utvrđuje da se sukob, doduše, osjeća u svim državama svijeta, ali je naročito vidljiv u Europi, u pograničnoj zoni između Istoka i Zapada, a na Balkanu on »izbija svom žestinom«. Zatim, u III. glavi, pod naslovom »Odsjev u Kraljevini SHS«, Šufflay konfrontira Hrvatsku republikansku seljačku stranku i Narodnu radikalnu stranku, označujući prvu (HRSS) kao stran-

¹⁰ Vidi bilj. 6.

¹¹ Arhiv Hrvatske, Šufflayeva ostavština, kutija 2.

¹² Objavljeno u Zagrebu 1965. u izdanju Novinsko-izdavačke kuće Stvarnost.

ku s jakim natruhama istočnjačkog, euroazijskog smjera, a drugu (NRS) kao stranku koja »izvršno pristaje u svjetsku zapadnjačku struju anglo-američkog bloka«. U IV. glavi Šufflay pod naslovom »HRSS u svjetskom žrvnju« utvrđuje da je njezin mesijanski vođa precijenio svoje sile i svojom vizijom o agoniji stare Europe i pogledima na Gandhija i Rusiju ugurao svoju stranku u svjetski žrvanj. On upozorava i na utopistička socijalna pregnuća HRSS, na neprihvatljivu suradnju sa Seljačkom internacionalom i na stvaranje veza »s nekim balkanskim prevratničkim grupama poluboljševičkog tipa«, što je sve ugrozilo hrvatska politička pregnuća u nacionalnom smislu.

»Hrvatske tradicije i monarkija« naslov je V. glave Manifesta, u kojoj autor upozorava da Hrvati imaju svoju političku i kulturnu povijest i da ona pokazuje »neprekidnu monarhističku svijest«. To potvrđuje i proslava tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva. Autor Manifesta dalje tvrdi da je hrvatski seljački živalj (a to je većina hrvatskog naroda) u svojoj biti monarhističan. Zato ovo poglavlje završava riječima: »Prema tome, monarhija je kategorički imperativ i hrvatskih historičkih tradicija i hrvatske socijalne strukture. Posve jednako kao i kod Srba.« U narednoj, VI. glavi pod naslovom »Današnji postulat sjedinjenja Hrvata, Srba i Slovenaca« govori se o gotovo idealnom sjedinjenju svih hrvatskih krajeva, osim Trumbićevom krivnjom izgubljenih odlomaka. Svi su Hrvati sjedinjeni sa Srbima i Slovencima i njihove su državne granice međunarodno sankcionirane. I zatim nastavlja: »Po državnom ustavu Hrvati, Srbi i Slovenci sačinjavaju jedan narod, međusobno su potpuno ravnopravni. Odijeljeno, pod različitim prilikama, usporedo su se borili Hrvati za svoju, Srbi za svoju slobodu. Bile su to dvije istosmjerne komponente koje nakon sjedinjenja mora da dadu moćnu slobodarsku struju višeg reda.« Pošto je utvrdio da su u času ujedinjenja između Hrvata, Srba i Slovenaca postojale razlike, on se usprotivio stvaranju jugoslavenske nadnacije, zapravo »pseudonacije«, pa nastavlja: »Jugoslavenska narodna ideja u brznoj se praksi pokazala kao neprijatelj i Srba, i Hrvata, i Slovenaca.« U VII. glavi, »Bivša HRSS i opozicioni blok«, Radićevu je politiku označio kobnom. Stvaranje opozicijskog bloka Šufflay smatra utopijom, a jezgra toga bloka imala je biti upravo HRSS. Nakon tih razmatranja slijedi VIII. glava pod naslovom »Aktuelni hrvatski interesi«. Autor Manifesta smatra da se svi konzervativni elementi u jednoj državi moraju sjediniti u jedan blok, po mogućnosti u jednu stranku. Hrvati moraju iskočiti iz svjetskog žrvnja, a za postizanje tog cilja moraju se osloniti »na realnu i zdravu politiku ogromne većine Srba«. Hrvatska politika mora biti izravni nastavak hrvatskih socijalnih, nacionalnih i kulturnih tradicija.

Tako formulirani aktualni hrvatski interesi podloga su onoga što slijedi u IX. (posljednjoj) glavi naslovljenoj »Hrvati radikali«. U tom poglavlju čitamo: »Ove velike interese imaju pred očima Hrvati nacionaliste, koji potpisuju ovaj manifest. Oni će poraditi da Hrvati i nadalje, kao kroz dugi niz vjekova, ostanu na braniku zapadne civilizacije [...] A da to uzmognu što uspješnije provoditi oni stupaju u najtjesniju vezu s nacionalnim Srbima jednakog mentaliteta. Ti Srbi, koji tu svezu prihvaćaju, okupljeni su u moćnu stranku, koja nosi službeni naslov Narodna Radi-

kalna Stranka Srba, Hrvata i Slovenaca. Tim aktom stvaraju potpisnici ovoga manifesta prvu jezgru za hrvatski dio Narodne radikalne stranke, postaju Hrvati radikali [...]»

Manifest je, zapravo, označio početak organiziranja hrvatskih radikala, koji bi ubuduće imali hrvatsku politiku postaviti na nove osnove. Ali, nova se stranka nikada nije pojavila. Sam Manifest otvara nekoliko pitanja, među kojima su svakako dva osnovna: kakav je odnos prema Šufflayevoj akciji imala Hrvatska stranka prava (frankovci), i u kojem su odnosu navodi Manifesta prema politici Stjepana Radića?

Da je Šufflay i prije svog Manifesta bio uključen u nastojanja frankovaca da uspostave veze s radikalima i čak u projekt osnivanja Hrvatske radikalne stranke, postoji više potvrda, a o tome je Matka Laginju informirao i sam Pavelić. Zato i ne bi trebala iznenaditi njegova akcija inicirana Manifestom. Međutim, ovaj put je Šufflay u akciji sam. U *Hrvatskom pravu* nema nikakvih tragova da je Hrvatska stranka prava tada (u drugoj polovici 1925. godine) poduprla takvu akciju ili barem o njoj pohvalno pisala. Frankovačko je vodstvo prekinulo kontakte s Radikalnom strankom u proljeću 1925., a Šufflay je i dalje pisao o radikalima sa stanovitim ushićenjem. Potvrđuje to i njegov već spomenuti članak o oblasnoj konferenciji Narodne radikalne stranke u Osijeku, koji je potpisao punim imenom i prezimenom. U njemu on doslovce piše: »[...] Narodna radikalna stranka upravo je tako hrvatska kao i srpska stranka. Ona je Narodna radikalna stranka Srba, Hrvata i Slovenaca, voljna čuvati sve hrvatske tradicije svijetle i čiste, nenatrunjene nikakvim poratnim socijalnim novotarijama.«

Manifest u svojim polazištima oštro kritizira Stjepana Radića i njegovu politiku. Međutim, Radić je upravo u to vrijeme načinio zaokret svoje politike i zaključio sporazum s radikalima, prema kojima se okreće i autor Manifesta. Radić je priznao monarhiju, a Manifest dokazuje da su Hrvati oduvijek bili monarhisti. Šufflay je protiv jugoslavenskog unitarizma, a to je od pojave jugoslavenske države i Radić i zbog toga je bio u neprekidnom sukobu sa Svetozarom Pribićevićem, vatrenim zagovornikom unitarističke koncepcije. Šufflay je odlučan protivnik boljševizma, a to je i Radić unatoč svom posjetu Moskvi i uclanjivanju svoje stranke u Seljačku internacionalu. Šufflay odaje posebno priznanje hrvatskom seljaštvu koje — po njegovoj procjeni — ima izvanredno snažno pamćenje i kolektivnu svijest koja traži autoritet. Stjepan Radić od početka stoljeća gradi svoju ideologiju i politički program na seljaštvu. Radićevu politiku da HRSS 1924. postane jezgra opozicijskog bloka protiv radikala Šufflay smatra kobnom, ali tako ne ocjenjuje Radićev dogovor s radikalima s kojima i sam želi ostvariti tijesnu suradnju. Podudarnost je u nizu programskih orijentacija između Šufflaya i Radića očita, a ipak Šufflay pomalo podrugljivo Radića označuje »vođom mesijanskih nagnuća«, koji precjenjuje svoje sile.

Nakon Manifesta očekivali bismo formiranje stranke, njezina vodstva, glavnog odbora, lokalnih odbora itd. No, dalje od napisanog Manifesta u pravcu stvaranja stranke hrvatskih radikala nije ništa urađeno. Šufflay je ostao usamljen sa svojim konstrukcijama koje su nastale u njegovu kabinetu i koje nemalo iznenađuju s obzirom na prethodna politička uvje-

renja njihova autora. Upravo zbog toga Manifest potiče na pažljivu analizu. Jer, s obzirom na činjenicu da Manifest nije izazvao gotovo nikakav učinak i nije urodio stvarnom pojavom Hrvatske narodne radikalne stranke, postaje nam zanimljiv jedino za rekonstrukciju profila Šufflayeve ličnosti i za procjenu njegovih osobnih političkih preokupacija.

Josip Horvat u spomenutom eseju ocjenjuje Šufflaya kao čovjeka koji je svojom naobrazbom i znanjem i s malo oportunitizma mogao mnogo postići. U politici ga uspoređuje s Kvaternikom, koji se za svoje planove zalagao čitavom ličnošću, slijepo, iskopčavši čak i inteligenciju.¹³ Koliko tu ocjenu možemo prihvatiti, pokazat će proučavanje njegova sveukupnog političkog djelovanja.

SUMMARY

ŠUFFLAY'S ACTION FOR THE FOUNDATION OF CROAT PEOPLE'S RADICAL PARTY

Certain information in Ivica Peršić's notes suggest a liaison between Frankists and Radicals in the period 1922—1925. Among persons who sustained these relationships, beside Ante Pavelić (later Ustasha leader), Milan Šufflay is mentioned. The contemporary press wrote about it and Manko Gagliardi and Armin Rimay spoke about it at their trial for his murder in 1940. According to this testimony, Šufflay participated in preparation for founding of the Croat Radical Party in 1925; Matko Laginja left the same information in his Diary. When that action of the Frankist leaders failed, Šufflay persisted. In Fall of 1925, he was working on the foundation of the Croat People's Radical Party, and wrote the Manifest of Croat Radicals. This document is preserved in his estate in the Archives of Croatia in Zagreb. From the nine chapters of the document, a basic positions and programmatic orientation of the new party can be detected. Šufflay accepts the monarchy and seeks a close relationship with the Radicals. He is criticizing Stjepan Radić's politics, even though that same year he arrived at a compromise with the Radicals. Moreover, Šufflay, presents himself as a staunch opponent of bolshevism, and praises the Croat peasants. He glorifies the Radicals as preservers of Croat traditions. However, no concrete action followed the Manifest, and the document remained only a testimony of Šufflay's personality and his personal preoccupations.

¹³ *Josip Horvat*, Hrvatski panoptikum, 217.